

121

25

अथ

विश्ववैश्वेदित्यद्वितीयसर्गटीका ॥३॥

Raghvanishasija Dwitija Sarga Tika.

This image shows a page from an old manuscript, likely in a South Asian script. The text is faint and mostly illegible due to fading or bleed-through from the reverse side. A large, stylized red 'X' is drawn across the center of the page. A black cross is also visible on the right side. The paper appears aged and slightly discolored.

१० रंघः श्रीः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आशासुरासीभवदेगवल्की भांसेवदासीकृतदुग्धसिंधुं ॥ मंदस्त्रितैर्न
 दितेशारदंदुं देउरविंदाननसूदरितम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ अथनिशानयनानंतरं यशोध
 नः प्रजानामधिपः प्रजेष्परः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहित्र्या प्रतिकी
 माहते स्त्रीकारिते गंधमात्येयस्यास्ताः तथोक्तं ॥ तथापि तेषां नमोऽस्ति पितृभ्यः ॥ पीतवान्नी
 सर्थः ॥ अर्घ्यजादिभ्योऽजिस्य च प्रसयः ॥ पीतभुक्तावात्सल्यः ॥ इति भाष्ये दर्शनात् ॥ पीतः
 प्रतिवद्धो वसो यस्यास्ताः तथोक्तं ॥ अथेति ॥ अथ निशानयनं यथापि पदे स्थिता
 दिनचतुर्थी जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणया पुत्रजनने योग्यत्वमस्तीति सूचितं ॥
 तथा च श्रुतिः ॥ प्रतिजायां प्रविशति गर्भो भूसमातरं ॥ तस्यां पुनर्न वै भूत्वा दशमे मासि
 जायते ॥ तज्जाया जाया भवति ॥ यदि स्याज्जायते पुनरिति ॥ यशोधन इत्यनेन पुत्रवतां का
 तिलोभात् राजाऽनतिविकारभाव एवेष्टः ॥ प्रकृतिविकारभावायां सुलपथप्रवृत्तावपि अ
 पां सुलामिति विशेषात् लंकारो ध्वन्यते ॥ १ ॥ निवर्तति ॥ दयालुः करुणिकः स्यादया युका
 रुणिक इत्यमरः ॥ स्पर्हिगृहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः यशोभिर्सुरभिर्मनोज्ञः ॥ सुरभिस्वान
 मनोज्ञे पीतविशसः राजा तां दयितं निवृत्तसौरभेयी कामधेनुसुतां नंदिनीं धरतीति ध
 रापचाद्य चपयसाधराः पयोधराः स्तनो गस्त्रीस्तना द्वौ पयोधरावित्यमरः ॥ अपयोध

चि३

राः पयोधराः संपद्यमाना पयोधरीभूताः ॥ प्रभूतद्रावेच्छिः ॥ कुगतिप्रादयइति समासः ॥ पयोधरी
भूतचत्वारः समुद्राय स्यातां ॥ अनेकमन्यपदार्थइत्यनेकपदग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदापि व
हुः ब्रीहिः ॥ गोरूपस्याधरामूर्वीमिव जुगोपरश्च ॥ भूरक्षणाप्रयत्नेनैव ररक्षेति भावः ॥ ३ ॥
व्रतायतेति ॥ व्रतायधेनोरनुचरेण न तु जीवनायेति भावः ॥ तेन दिल्पीपेन शेषावशिष्टोप्यनु
जायिवर्गे नुचरवर्गे न्यवेधेनिवर्तितः ॥ शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया कथं तर्हि आत्सरश्च मत
आह ॥ नचेति ॥ तस्येदं लीपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषोत्तरो न कुतः हीयस्मात्कारणात्
मनोप्रसूतयत इति प्रसूतिः संततिः स्ववीर्यगुणा स्ववीर्येनैव ररक्षिता न हीस्य परनिर्वाहकस्य
परापेक्षेति भावः ॥ ४ ॥ प्राश्नादवद्विः रिति ॥ स आह सम्यग्राजस्ते शतयोक्तं मेऽतले श्वरः
येन ह्यराजसूयेन मेऽतले श्वरश्च यः ॥ शक्तियश्चाज्ञया राज्ञः स स आह विधीयत इत्यमरः ॥
स्वराजाश्च प्राश्नादवद्विः रसवद्विः प्राश्नादयुक्तौ वेत्यर्थः ॥ त एव नानाकवलैर्ग्रासे क इत्यनेनैव
जनेः देशानां वनमक्षिकानां निवारणे आदेशस्याद्वनमक्षिकैः समरः ॥ अथवा हताश्रित
हताश्वरगतिः ॥ स्पष्टं दगमनेयस्याः तस्याः चेन्वासमाराधनतत्परतां शुश्रूषासकौ प्रभूत
तदेव परंप्रधानयस्येति नित्यं ॥ तत्परे पसितास ताविसमरः ॥ ५ ॥ स्थितसती ॥ भूपतिः तां
गोस्थितां सती स्थितः स न स्थिति कूर्ध्वा वस्थावने प्रयातां प्रस्थितां तु अलितः प्रस्थितः नि

२
२० टी० स०

षेदुषी निषण्णमुपविष्टा इत्यर्थः॥ भाषायां सदवसस्त्वव इत्यक्षसुप्रसूयः॥ उगी तश्चेति कीप
आसनवधे उपवेशने पीरुः॥ स्थितः उपविष्टस्य इत्यर्थः॥ जलमादधानोपिवतीज
लाभिलाषी सन्पिवन्ति ह्यर्थः इत्येवायेवान्न गच्छेत्॥ अनुसृतवान्॥ ६॥ स इति
न्यस्तानि परिहृतानि चित्तानि च त्रयाम्पारादीनि यस्यास्तौ तथा भूतामपि ते जाचि
शेषेण प्रभावातिशयेनानुमितं सर्वथा राजबायं भवेत्सुहितं राजलक्ष्मीं धेदुः
सः राजानाविकृतदानराजिः बहिरप्रगटितमलेखं प्रंतरगतामदेलेखावस्थाय
स्य सः स्तथा भूते द्विपंद्रुः इवाभूत्॥ ७॥ लतेति॥ लतानां बल्कीनां प्रतानैकुटिल
तंतुमिरुत्तमम्यग्रचिताये केशसौरुपलक्षितः किंचित्प्रकारप्रापः॥ इत्यभूत्तल
स ए इति रतीया॥ सराजाग्रधिज्यमा रोपितमौर्वी किंच नुयस्य सोधिज्यधन्यास
न॥ धनुषश्च सनकादेशः॥ मुनिहोमधेनो रक्षापदेशा इक्ष्वाक्या जातवन्मान
वने भवान्दुष्टसत्तान् दुष्टजंतून्॥ इव्या सुव्यवसायेषु सत्तमस्त्री तु जंतुवियमर
विनेष्या नक्षिद्यर्थं निवर्तते विच्यन्तार॥ वने च वनवहो नंदबोधाव इहेत्यत इति या
दवः॥ वने संन्यासे इत्यर्थः॥ देशकालाध्वगतव्याः कर्मसंज्ञा ह कर्मणामिति दावस्य क

विष्य

२६

२०
२

किं १

वशिष्टादिभिः पञ्चिः श्लोकेः सस्यमहामहिमतदुमादयो विराजोपचारं च कुर्वन्ति
तु॥ विसृष्टिः॥ विसृष्टाः पार्श्वेऽनुचरा पार्श्ववर्तिनो जना जेन तस्य पाशभताव
त एतेन सम्यक्तुल्यस्याऽनुभावो नेन सूचितः तस्य राज्ञः पार्श्वयो दुमा उन्मदानां
उत्तरमदानां वयसां स्वगानां स्वगवाल्यादिनेर्व इत्यमरः॥ विराजेरा लोकशब्दः
आलोकस्य शब्दवाक्ये वाचके आलोकयेति शब्दमिसर्थः॥ उदीरमासुरिवावद
उन्नीवे सुप्रोक्षे मरुदिति॥ मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिते वा जलताः आरात्समी
पेभ्यः भिवर्तमानं आरादूरसमीपयोरित्यमरः॥ मरुतो वायोः सस्वामरुत्सस्वाऽ
ग्निः स इव भातीति मरुत्समस्त॥ आतश्चेपसर्ग इति कप्रत्ययः॥ आर्द्धं पूज्यं त्रुदी
लीपं प्रसूनैः पुष्पैः पौराश्रिताः कन्याश्च पौरकन्याश्चाराधयन्ति जैराचारलज्जै
रिवाश्रितैरनूतस्यापरिविद्धिप्रवस्य इत्यर्थः॥ सखि साखा हि माग तमुपचरि
तीति भावः॥ १०॥ धनुर्भूतोऽप्यस्य राज्ञः एतेन भयसंभावना दर्शिता॥ तथापि
शक्यैर्निर्भकैरन्तःकरणैकतमिः दयया कृया आर्द्धभावाभिप्रायस्य तत्तदयाद्

३
२० टी० २

भावः सत् आस्था तदयाद्रभावे मेदिता स्था तरि सर्थः ॥ भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायश्च
शः तज नमस्विसमरः ॥ तथा विधुं वपुचित् लोक यं यो हरि एषः प्रसांग प्रकाशं म
विसारस्यायं तविशालताया फलमायुः विमलंकलं पीभवयेतः कथयसे म
हि तै वि ए रि पुं वे ति न्यायो नवांतः करणा च ति प्रा मा र्ण्या देव वि स त्थ द युं
रि स र्थः ॥ ११ ॥ स इति ॥ माकत पू र्ण रं ध्रे अ त ए व कू ज जिः स्वर व डिः की च के व
ए वि प्रो वे ॥ वे ए वः की च का स्ते स्यु ये स्था ने ह नि लो क ता इत्यमरः ॥ वंशः शुचिर
बाध विशेषः ॥ वंश्यादि के तु शुचिरमित्यमरः ॥ उच्चैरापादि ते सं पादि ते वंशस्य
कसं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथा कुं जेषु लताग्रहेषु ॥ नि कुं ज कुं जो वा ली वे
लतादि विहितो दर इत्यमरः ॥ वने देवताभिः उद्गीयमानं उच्चैर्गीयमानं स्वयंशः
सुष्मा वश्रुतवान् ॥ १२ ॥ एत इति ॥ गिरिषु निर्झराणां प्रवाहाणां प्रवाहो निर्झ
रो सर इत्यमरः ॥ तुषारो हिमसीकरो तुषारो हिमसीकर इति शो व्यतः ॥ एतः सं
एतः अत्रोक्तं नंदुमाणां पान्या के चितानि निर्वषत्कं पितानि पुष्पाणि तेषां यो
गेधः सोऽस्यासीति सतयोक्तः एवं शिशिरो मंदः ॥ सुरभिः पवनो वायुरना त

३

पत्रजतापरिशुतछत्रं अतएवातपत्तांतं आचारैण पूतं शुद्धं तेन पंमिषेवे
 आचारपूतहातुसराजा जगत्पावनस्य पवनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः
 ॥१७॥ शशामेति ॥ गोसुरितस्मिन् रात्रि वने गाहमाने प्रविशति सती चक्ष्णा
 विविना दवाग्नि वनाग्निः ॥ दव दवौ वना न लेवने इति हेमः ॥ शशाम फला
 नां पुष्पा नां च वृद्धिः विशिष्यत इति विशेषा अतिशयिता आसीत् ॥ कर्म
 र्थे घनप्रसयः ॥ सत्पुमं तु पुमध्वो यतश्च निष्कारणं सप्तमी ॥ अधिकोऽधि
 कवत्तो व्याघ्रादिः पुन दुर्वलं हरिणादिकं न वकाधे धाधान कृतवान् ॥१८॥
 संचारेति ॥ पत्न्यवस्य रागो वर्णः पत्न्यवरागः ॥ रागो नुरक्तो मासूर्ये के
 शादो लोहितादिष्विति शास्त्रतविश्वप्रकाशो स इव ता मा पत्न्यवराग्नौ मा
 पतंगस्य सूर्यस्य प्रभाकांतिः पारसलमेशालो पतंगः पक्षि सूर्यस्यो परि
 तिशास्त्रतः मुनेर्धनुश्च दिगं तरालिदिशामव प्रकाशान्ति ॥ अंतरमवकाश
 बधिपरिधानो तर्हि मेदतादर्थ्य इत्यमरः ॥ संचारेण पूतानि शुद्धानि स
 तादिनां ते साये काले निलाययत् ॥ स समयाय चेनु पक्षे प्राललाय स्थानाय

इति

४
रुटी०२

लगं तु प्रचक्रमे ॥ १५ ॥ तामिति ॥ मध्यमलोके पालो मूपातः देवतापितृति
कीनाक्रियाः यागाश्च दानानि एवार्थः ॥ प्रयोजने यस्य स्तोत्रे नुमन्वकुम्भ
नुपदं ययोऽन्वमन्वकुम्भमनुगे नुपदं त्वीवमप्येयमिह मरुः ॥ सतोमतेन
सद्भिः संमन्यमानेन ॥ मतेन बुद्धिः सादिना वर्तमानोक्तः ॥ तस्य च वर्तमा
न इति षष्ठेति नराज्ञा उपपन्ना यत्ता साधे नुश्च सतोमतेन विधिना शाने
नोपपन्ना यत्ता साक्षात्प्रससाश्च द्वाप्राप्तिस्तु बुद्धिदिवचमो ॥ १६ ॥ सा
इति ॥ सराजो पल्लवो मयः प्रत्यजलशपे मयुती र्णनि निर्गतानि वर
हाणां सुकराणां युष्यानि कुत्मानि येषु तानि बर्हिषेषां सेतीति बर्हिषा
मयुरा मयुरो बर्हिषा बर्हिष मरुः ॥ फलो बर्हिषा मित्रप्रसयः ॥ आवा सव
सा एणं उन्मेषा बर्हिषा येषु तानि शमायमानानि वराहवर्हिषादि स्या मन्त्रि
माशा मन्त्रिभवेति ॥ लोहितादि उज्यः क्यविति क्यप्रसयः वा क्यपरस्य मनेष
देशानच ॥ शादा शिष्या लिपदुदेशेषु संतीति शाकुलाः शव्यः शमादेशाः शाश्च
लाशामैहरित इह मरुः ॥ शादः कर्दमशाययारिति विश्वः नरुः शादातुः कुलजि
ति अचप्रसयः ॥ मरुगौरध्यायिता ॥ अदिष्टिता शाकुला येषु तानि वनानि पश्यन्

४

४

॥ १७ ॥

आपीनेति॥१८॥सकृत्सुतागोः॥१९॥सकृत्सुतागिरितिहृत्सायुधःनरेन्द्रः
उभोयथाक्रमेणापीनमूधः॥२०॥उधस्तुक्तीवमापीनमित्यमरः॥आपीनमारो
दहनप्रयत्नात्प्रयासतवपुषोऽगुस्तदाधेक्याद्यअचिताभ्यांगताभ्यांगमना
भ्यांतपोवदावृतेःपंचानंतपोवनावृतपथं॥२१॥अकृषूधःयथामानस इतिअप्र
त्ययःसमासेतःअलंचक्रतुर्भूषितवतौ॥२२॥वाशिष्ठेति॥वाप्तीस्थेनोरनुया
यिन॥मनुचवनातादावर्तमानंप्रत्यागतंतंदिलीपंवृनितासुदक्षिणानिलशा
पयदापक्षरांगयक्तियरपाः॥२३॥अनिमेषासतीत्यर्थः॥लोचनाभ्यानेत्राभ्यांक
रणभ्यांउपोयिताभ्यामिवउपवासोभोजननिवृत्तिःतद्वद्व्यामिव॥वसंतःकर्त्त
रि॥२४॥ययोऽपयौयोचितोतिहृत्सायजत्वमधिकंपिपासतितद्वदतिहृत्सायअ
धिकंवल्लोकपदित्यर्थः॥२५॥पुरस्सुकृतेति॥वर्त्तनिमार्गेपार्थिवरापार्थिव्याई
मेन॥तस्मादित्यराप्रत्ययः॥२६॥पुरस्सुकृताअमृतः॥कृतार्भस्यपत्नीधर्मपत्नीधर्मी

५
र० टी० २

स्य पत्नीत्यर्थः ॥ अथ धासादिवत्तादर्थे वृष्टी समासः ॥ पार्थिवस्य धर्मः ॥ मह्या प्रा
तुद्ध तास्यामि कृतासाधे नुस्तदंतरे तपो दंपत्योर्मध्ये दिनसपथो दिनरात्र्यो
र्मध्यगतासध्ये विरराज ॥ २ ॥ प्रदाक्षिणी कृत्येति ॥ अक्षतानां पात्रेण सह वर्तत इ
ति साक्षतपात्रो हस्तो यस्याः ॥ सा सुदाक्षिणाय यास्विनी प्रशस्तक्षीरेतां धेनुं प्रद
क्षिणी कृत्य प्रशम्य च स्याः धेनुः विशालं शृंगं तरं शृंगमध्यस्थं सिद्धं कार्यं सि
द्धेः द्वारमिव प्रवेष्टो नर्मागमिव आर्जय अर्चयामासां ॥ अर्चयते भौवादि कात्वीत्यरी
वत्सोत्सुकेति ॥ साधे नुर्वत्सोत्सुकापि वत्से उल्कं ठितापि सिमिता निश्चला सती स
पत्नी पूजाप्रत्यगृहीत इति हेतोस्तौ दंपती नन्दतुः ॥ पूजास्वीकारस्याऽऽनन्दहेतु
त्वमाह भक्त्याति ॥ पूज्यश्च नुरगो भक्तिस्तयोपनेष्युक्तेषु विषये तद्विधानां तस्या
धेनोर्विधेव विधाप्रकारो येषां तेषां महतामित्यर्थः ॥ प्रसादस्य चिह्नानि क्षिणानि

५

च

पञ्चास्वीकरणादीनी पुरुषकृतानि पुरोगतानि प्रत्यासंनानि फलानि पंचांता निहि
अविसंवित फलसंकेतं गृह्णानादानंदो पुज्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गुरोरिति ॥ भुजोर्द्विज
निष्ठुर्द्वितीयः ॥ सहास्यदोरै संधत्या सह वर्तमानस्य गुरोरुभयोरपीत्यर्थः ॥ पादो नि
पीअभिवद्यं संध्यात्रयां विहितं विधिं अनुष्ठानं च समाप्य दोहावसाते निव
स्मा ॥ आसीनो दोन्धी एव दोह नशीलां मेव तु न्नीतिरन्यथयः ॥ पुनर्भजे सेवितवान्
दोन्धीमिति निरूपपदप्रयोगात् कामधुत्कं गन्धते ॥ २३ ॥ तामिति ॥ गोप्तरसकः स
गृहिणा सहायः पत्नी द्वितीयः सन्नुभाव पीत्यर्थः ॥ अंतिके संमीपे न्यस्नावत्तयः
प्रदीप्यस्मात्तां तयोक्तां पूर्वोक्तां निषस्मधेनं अन्वास्य अनूपावि स्य क्रमेण
सुप्तं अनु अनंतरं संविषेण सुखापप्राप्तः ॥ सुप्ता स्थिता म नूद तियत् उ स्थितवान् ॥
अत्रोत्तराधेनये नराजव्यापारयोः पौर्वीपर्यमुच्यते क्रमेण देवतुधेनव्यापार

६६
२०टी०२

रामेवेत्यौतमरुताम॥कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥२४॥इत्यमिति॥इत्यमनुप्रनुप्रकारेणप्रार्थ
सैत्तनायमहिष्यासमेअनिविक्तपत्न्यासहकतामिषैकामहिषीइत्यमरः॥व्रतंधारयमरुतीया
हजनीयाकीर्तिर्यस्यसःतस्यदीनानामुद्धरणंदेव्यविमोचनंतस्मिन्नुचितस्यपरिचितस्यतस्यन
पस्यनयोष्ठणआवृतयोयेषातानिचिगुणानिविरावर्तानिसप्तदिनानिएकविंशतिदिनानिद्वितीयः
॥२५॥अन्येद्युरिति॥अन्येद्युरस्मिन्दिनेद्वाविंशतिदिने॥सद्यपरुत्तरासीत्यादिनानिपातनद्वययम
अवात्रत्यसर्वेनीत्यादौपूर्वान्तरापरात्॥तथाधारान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयइत्यमरः॥मनुहो
मधेनुआत्मानुरस्यएपस्यजावममिप्रायंदृढमकित्वं॥भोवोमिप्रायमाशयइतियादवः॥जि
ज्ञासमानाज्ञातुमिच्छन्ती॥ज्ञाशुस्यहमांसग्नइत्यात्मनेयदेमान्चप्रत्ययः॥प्रयतत्यस्मिन्नि
तिप्रायातः॥पतनतदप्रदेशःगगंप्रयातस्तस्यातेसमीनिरुक्तानिजातानि॥राव्याणीवात्यतरा
तियस्मिन्ततशयंवास्तुलाधासइत्यमरः॥गौरीगुरोयीर्वतीतुर्हिमवतो गह्वरंगहामाविवेशरद॥
सेति॥साधेनुर्हिसेःधातुकेव्याघ्रादिभिःमनसापिदुःप्रधर्षादुर्ध्वयेतिहेतोरद्रिणोभायोमहितेक्षणे

६६

नमदृष्टिना नपेण अलक्षितमच्युतनमामि मुखेनोत्पतनं यस्य सः सिंहस्ताधेनं प्रसह्य
हमात्प्रसह्य हमार्यकमित्यमरः ॥ चकर्वकिचाकिसेसलिके ॥ ३७ ॥ तदीयमिति गृहानि
बद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिनाहीर्षतस्याद्दंतदीये आकंदि ते आर्तधोक्कं आर्तध्यापने
मुसाधोर्हितकारिणे नपस्यनगेद्रराक्तादृष्टिंस्त्रीषु प्रग्रहे मुकिरसा प्रग्रहे राष्मिस्तमरः ॥
आरोयेव गृहीत्वेव निरुत्तयामास ॥ २८ ॥ स इति ॥ धनुर्दूरः स नपः पाटलायां रक्तवर्णायां ग
वितस्थिवांसंस्थितं ॥ कसुश्रेतिकसुप्रत्ययः ॥ केसरिरां सिंहं सानुम तोर्दधीतो गोरिक
स्थविकारोधातुमपी तस्यामधित्यकायां ऊर्ध्वं नमो ॥ उपत्यकाद्रेरास न्नाम मिरु
धर्ममधित्यकेत्यमरः ॥ उपपाधि न्यात्यकन्नास न्नास उ योरित्यकन्प्रत्ययः ॥ ते लक्ष्मीवां
संप्रफुल्लतीति प्रफुल्लो विकसितस्तं पुल्लविकसन इति धातोः पचा बचा ॥ लोधा र्वं
द्रुमीव ददर्श ॥ प्रफुल्लमिति तकार पाठे ॥ निपरला विषारण इति धातोः कत्तित्तः
उत्तरस्यति इति वेद ॥ उकारादेशः २८ ॥ तत इति ॥ ततः सिंहदर्शना नंतरं नमो द्रुमी सिं

हवतगामी ॥ शरणी रक्षणे शरणी गृह राक्षीत्रोतिविश्वः ॥ शरणी रक्षणे शरणी उदितियादवः ॥
 शरणी साधुः शरणी ॥ तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः ॥ प्रसभे न ॥ वाक्कारेण उदितः ॥ अ
 यः शत्रुवोदे न सः नृपतिः राजा तानि वंगे जातपराभवः पन ॥ अभिवंगः पराभ इत्यमरः
 वध्यवधार्यस्य ॥ दंष्ट्रादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः ॥ न गेंद्रस्य वधाया निवंगत तूरीरुत ॥
 तलोपासंगतूरी रनिवंगत इधुधि ईयोरित्यमरः ॥ शरमुद्धर्तु मे छत ॥ ३ ॥ वामेति ॥
 प्रहर्तुतस्य वामे तरो दक्षिणाः ॥ करः नखप्रभया भूषिता निविद्धरितानि कंकस्य पाक्षी
 विशेषस्य पात्राणि यस्मिंस्तस्मिन् ॥ कंकः पाक्षी विशेषे स्याद्गुप्ताकारे यधिर इति विश्वः
 कंकलुकर्कटस्क्रंधः ककटः कमलच्छद इति यादवः ॥ सापकस्य पुंस्त्व एव कर्मा
 र्व्ये मूलप्रदेशे ॥ कर्तरी पुंस्त्व इति यादवः ॥ सलागुलिः सनाम्नी चार्पितारभः चित्रलि
 र्वित शरोद्धरणोपाग इवावतस्योस्यतः ॥ ३१ ॥ वाहिति ॥ वाहो प्रतिबुं नैन प्रतिवेधेन
 विरुद्धनन्युः प्रवृत्तौ पां राजामे जोष धिभ्यां रुद्रवीर्य ॥ प्रविवद्धशलिः भोगी सप इव

भोगी राजमुज्ज्वलः ॥ ३१ ॥

अभ्यर्णमासन्नं आगच्छतमपराधकारिणं अस्य सति स्वस्य तेजो मि रं तर दह्यत ॥ अधिष्ठा
वसह नं तेजः शरणासये ध्वपीतियादवः ॥ ३२ ॥ तमिति ॥ निगृहितायिद्विताधनुर्यनसः सिंहः
आर्याणां सतां गृह्यपक्षं ॥ यदास्वेरिरिव ह्यापक्षे मुचेति क्व प्रत्ययः ॥ मनुवंशस्य केतुं चिन्हं
केतुवद्धावर्तकं सिंह इव किं रु सस्वो महाबलस्तं आत्मनो रतो वा दस्तं रूपे व्यापरे अभूत पूर्व
त्वादि प्रमेतं कर्तृरित् ॥ तं दि लीपं मनुष्यवाचा करणे न विस्मापय न विस्मय माश्चर्यं प्रापय न ॥
निजगाद किंचेस्मि उ इव द्रुसन इति धातो र्णिचरद्धो आयादेशात् प्रत्यये च सति विस्मापयान्ति
तिपाठे युगमार्थः मातृवत्तु ये तच्छ्रुत्यं तच्च नित्यं स्मयते रिति हेतुस्मय विवक्षा यामाह सति भवति
भीस्योर्हेतुभये इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् ॥ तस्मान्मनुष्यवाचा विस्मापयान्ति
सिद्धं यदा मनुष्यक प्रयोज्य कत्री विस्मापयते तया सिंहो विस्मापयान्ति रस्यंत नो शनो रतिव्या
परेण करण विवक्षायो न काप्सीद्वावः ॥ ३३ ॥ अलमिति ॥ हे मही पाल तव श्रमेणा तं साधय
वा तस्मिन् न कर्तव्यमिति लार्थः ॥ अत्र गम्यमान साधन क्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् ॥

लिं ३

२० टी ०५

उक्तं च न्यासोद्यते ॥ न केवलं श्रुयमाणे वक्रिया निमित्तं करणवरणपितृहिंसाभ्यमानापीति ॥
 अहं भूषणपर्वीति शक्तिवारणवाचकमित्यमरः ॥ इतोऽस्मिन्नमपि सार्वविभक्तिकसु स ॥
 प्रथममप्यलंघ्यास्या इति ॥ तथा हि ॥ पादयोऽन्तर्गतनेशस्त्रियतत्तर्थात्तं मारुतस्य होवेगः ॥
 शीतोद्ययपर्वतेन मूर्च्छितिन प्रसरति ॥ ३४ ॥ कैलाशेति ॥ कैलाश इव गोरं शुभ्रं गोरमाहुः ॥
 मनीषिण इति प्राश्नतः ॥ स्वस्योपरिपदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः ॥ अष्टौ मूर्तयो यस्य त
 स्यादु मूर्तः शिवस्य पादार्पणं ॥ पादक्षिप्य न्यासस्त देवानुग्रहः ॥ प्रसादस्तेन सतं एष्ट यस्य
 सतं तथोक्तं निकुंभमिचं कुंभोदरे नाम किङ्कि रं माममहो विद्धि ॥ एयि वी सलिलं तेजो वायुरा
 कशमेव च ॥ सूर्यचंद्रमसौ सोमपाजो चेष्ट मूर्तय इति यादवः ॥ ३५ ॥ अमुमिति ॥ पुरोऽप
 तोऽमुमेव दारुयस्य सीतिका कुः ॥ असौ देवदारुः वृषभः ॥ ध्वजे यस्य सः तेन शीवेन पुत्री क
 तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ अमृतं तद्भावेष्टिः ॥ यो देवदारुः स्कंधस्य मातुः गौर्याः हे म्रः ॥
 कुंभ एव स्तनस्तस्याग्निः ॥ सतानां पयसां अंशं नारसज्ञ आस्यादज्ञः स्कंधं कुंभ इव स्तन
 इति विग्रहः ॥ पयसां क्षीराणां पयः क्षीरं पयो बुचेत्यमरः ॥ स्कंधस्य मानप्रेमास्यदिति भावः ॥ ३६ ॥

[illegible]

२० टी०

स्यतत अशक्यं रक्षितुं मर्यादामित्यर्थः । तद्रूपं नष्टमपिशस्ते भूतं यदो नाक्षरं न हि वासि
 अशक्यं अर्थप्रतिविधानेन दोषायतेति भावः ॥ इति ॥ पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भा
 म्णा धिराजस्य सिंहस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिस्थ ईश्वरस्य प्रभावात् प्रसाहतस्तः ॥ कुर्वितस्तः
 स न आत्मानि विषये ज्ञावज्ञा न वमानं शिथिल्यकारतया जेत्यर्थः अवज्ञानेन मिति निर्वेदनं प्रायेत्य
 र्थः ॥ समनेषु रुत्रियाणामभिमानेन सर्वेष्वरे प्रतिति भावः ॥ मत्प्रवीदिति ॥ पुरुषाणामधिरा
 जो नृपतिः स एव सर्वः प्रद्युम्नः संगः प्रतिवधीयस्य तस्मिन् तत्पूर्वसंगे इत्युपयोगे वित्तप्रयत्नः विफ
 लप्रयासः अत एव व्रजं कुर्वित्वा श्रुत्वा कुर्मिद्यं न श्रवकं लोचनं ॥ दृक् दृष्टिने च लोचनं च दृ
 ष्टं नो वक्तव्यं ॥ सिद्धीति हला पुधः ॥ श्रीरायवकानियस्य सत्त्वं बहस्तस्य वीक्षितेन वीक्षणे
 न जेहीरुतः । निष्पदीरुतः व्रजं पारंगो यस्य सः वज्रपाणि र्दिन्द्रः ॥ प्रहरणोभ्यः परे निष्ठासप्त
 म्यो भवत इति कथमिति पारीश होतर निपातः ॥ अत एव ज्ञापकादधिकरणपदो बहु
 व्रीहिः ॥ इवास्थितः स नृपः एनं सिंहं प्रत्यब्रवीत् ॥ वाहुं स व्रजं शक्रस्य कुक्ष्यास्त

तिमहामारते ॥ ५२ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीता

कह्यमानेनेति॥ कदाचित्कं कं पीलं कह्यमानेन कवता॥ कं ह्यसंरुद्धेति॥ हेममेद्रसंरु
द्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य ममवचः॥ वाक्यं कामं हास्यं पारिरसनीयं यद्वधः सत्वेन दीये
नेसादिकमहं विवक्षुः वक्तुमिच्छुरस्मितर्हि तूष्णीं रथीयतामित्यादौ क्यमिच्छर किं
करत्वात् सर्वज्ञत्वात् प्रनहस्यामित्याह॥ अतस्मिन्निष्ठि पस्यात्कारणं दुर्वा नप्राणभृता
मंतगतं हतं वाग्दत्तावहितं प्रकाशितमेव सर्वभावं वेदवेति॥ किं तदो वेति रातादेशः॥
अतो हेमजनिधास्ये वक्ष्यामि॥ वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यो॥ अन्ये त्वीदां विधां वार्चमा
करण्यां संभावितार्थं मेतदित्युपहसंति अतस्त्वमौ न मे वभूवरांस्त्वं तु ज्ञवाऽनसयो
एकविधस्वार्थ इति जानासि अतो निधास्ये यद्वन्वहं विष्टुरित्यर्थः॥ ५३॥ नात्य इति॥
प्रत्यवहारः प्रत्ययः॥ स्यावसरं गतं रुणीलादीनां जमानां म नव्यादीनां च सगीत्येति
प्रत्यवहारे षु हेतुः स ईश्वरो मे मात्यः पूज्यः अंतं ध्यासासन इत्यर्थः॥ सासानं च सि

हत्वमंकागतसत्त्वतीत्यल्लरूपंतर्हि विसृज्यगम्यतां नेन्येयाहं गुरोरिति पुरस्तात्
 नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपं उपेक्षणीयं आहिताग्नेरिति विशेषः
 षण्मा उपेक्षा करणं हविः साधनत्वं च सूचितां ॥ ५५ ॥ सहति ॥ सकागतसत्त्ववृत्तित्वं
 मदीयेन देहेन कारीत्यवृत्तिर्जीवः ॥ न निर्वर्तयितुं प्रसीदति नावसानेऽपि तु कः मातामा
 मागमिष्यति इत्युक्तं ततो वा तवत्सायस्याः सामहर्विरियं च नुर्विमुच्यतां विसृज्यतां
 ॥ ५५ ॥ अथेति ॥ अथ भूतेष्वरस्य पाश्चर्वती अनुचरः ॥ सलिलो गीरे गह्वराणां गह्वराणां
 दधत्वा तविते गृहा गह्वरमित्यमरः ॥ अंधकारं ध्वातं देष्टुं योऽपरे वेः शक्यो न्नीत्यादि
 वक्ष्यमाणान् दृश्यम् ॥ ५६ ॥ एकातपत्रमिति ॥ एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्यामीति
 नवं वयो यौवनं इदं कांतरम्यं वपुश्चेत्येव बहु अत्यहेतोरत्येन फलेन कारणेन अत्यफ
 लायेत्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयेग इति षोडशतुल्यं मिथ नत्वे विचारे कार्ये कार्यपरा मर्श
 मूढो मंदः प्रतिभासि ॥ ५७ ॥ भूतेति ॥ तव भूतेष्वनुकंपा कृपा चेत् ॥ कृपा दयानुकंपा स्यादित्यमरः

म

कपैवप्रवर्ततेचेदित्यर्थः॥ तर्हि त्वदंतेतवनाशेसतिश्यमेकागोः॥ त्वस्तिसेममस्याअस्तीतिस्व
स्तिमतीनवेजीवेदित्यर्थः॥ स्वस्माशीः क्षेमपुरापादावित्यमरः॥ हिप्रजानाथजीवनःपितेव न्यु
प्राजाः उपप्लवेभ्योविपद्भ्यः शस्वत्सदापुनःसदार्थयोः सप्रदित्यमरः पासिरक्षसिस्वप्राणाव्यये
नएकधेनुरक्षणादांजीवितमेवशाश्वत्त्वित्तजगज्जाणामित्यर्थः॥ ५६॥ नधर्मलोपादिपप्रव
तिः किंतुगुरुभयादित्युक्ताह॥ अथेतिअथेतिपक्षांतरेअथवाएकैवधेनुर्यस्यतस्मादयकोप
कराणोपन्याससइतिविज्ञेयअतएवपरधिगकोक्षेयात्सरोसतिचेष्टादिति कोपानात्॥ चंष्टा
स्वयंतइत्यमरः॥ अतकृशानुप्रतिमाठिपमायस्यतस्मादग्निनुस्यादुरोविमेषीइतिकाकुः॥
भीत्रार्थानांभयहेतुरित्ययादानत्वात्तंचमीअत्यवित्तस्यधनहानिरितिदुसहेतिभावः॥ अस्य
उरोमसुः क्रोधः मसुर्देव्येकवोक्रुधीत्यमरः॥ धदाइवकुध्यांसियासांताः बटोधूः॥ ऊ
धत्सो नऊ इत्यनऊदेशः बृहब्रह्मरुधत्सोऽसीसाकोहिषाः गाः स्पर्शयताप्रतिपादयताविश्री
रानेवितरणंस्पर्शनंप्रतिपादनमित्यमरः॥ भवताविभेतमपनेतुंशक्यः॥ ५७॥ तदिति॥ तत्तस्मात्कारणा

११
२६०२

तक व्यासाय संपन्नं भोजनं ॥ कर्षणी वासु ॥ जीवन्मनस्य स्तीति राणा जीवन्मनस्य आत्म
देहं रक्षाननुगामुपेक्षितः ॥ कर्जतः स्याद्दर्जस्वीयं जीति ॥ द्यात्मदेहं रक्षणे स्वर्गकृतिः
स्यान्नेत्याह ॥ महीति ॥ श्री कृष्णमंडलं महीततत्परी नमात्रेण भूतलसंबन्धनात्रेण
मिन्नं ऐं मं हं द्रुसंबन्धिपदस्थानमहुः ॥ स्वर्गमिद्वत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतावदिति ॥ मृगेन्द्रे
एतावदुक्ताविरते सति गुहागतेन सति ॥ स्वर्गमिद्वत इत्यर्थः ॥ ५० ॥ एतावदिति ॥ मृगेन्द्रे
ति पतंतमिवायं मयै रभाषते इत्युपेक्षा ॥ भाविरयं विस्माना नार्थात्वा द्विकर्मकः ॥ वृ
विश्रदिकर्मकेषु पठितः दुक्तुद्विधा चित्तविमर्शनि सिद्धिगमुपयोगनिमित्तमकर्म
विधौ बुविशसिगुणेन च पत्संज्ञेते तदकीर्तितासां चरितं कविनेत्यत्र ॥ विशयेति ॥
देवानुचरस्ये अरक्षिकरस्यसिंहस्य वाचं भवं निशम्य मनुष्यदेवराजा पुरण्य
वाचं किंतः स न ते वसिंहे न यदध्यासितं आक्रमणं न पुंसवभावेतः ॥ तनकातेरत्र
शिणोयस्यास्तया बहु व्रीहौ सकथ्य ह्येण स्वांगस्य च ॥ विज्ञोरादिभ्यः क्रीषा किं वा श्रेति

वक्ष्यतीतिभिद्येवस्थियेस्यर्थः॥धेनवानिरीक्ष्यमाणोअतएवसुतरादयालुसनसु
तरामियत्रद्विवचनविभज्यापपेदेतरवियसुनेइहादीनसुशब्दातरप॥किमेत
उच्येसोदिनाग्रामप्रत्ययःतद्धितश्चासर्वविभक्तिरिसव्ययसंज्ञा॥पर॥किमु
षायेसत्रोहसत्रादिनि॥ह्येणुहंसायामितिधातोःसंपदादित्वात्किप॥गमिदिनामि
तिवक्तव्यादनुनासिकलोपगगमेवक्षदितिकूपंसिद्धंस्तोस्त्वेनशात्रायत
इतिक्षवं॥सुपीतियोगविभागात्कपस्ययः॥तामेतंव्युत्पत्तिकविरच्यतेनुक्रम
तिक्षतादिसादिनाएतेनैकातपत्रमिसोदीनि सोपक्षतान्नाशात्रायतइत्युसप
भुवनैषुठःकिलप्रसिद्धःस्वलु॥नाश्चकारादिवक्तैवल्लेखुठकिंतुपेकजादि
खयोगरुठइत्यर्थःअतःकिमयतआह॥तस्यक्षत्रशब्दस्यविपरीतवत्तेवि
धव्यापरस्यक्षत्रेनाणमवतः॥

१२

रुटी ०२

रघुवंश महाकाव्य में ६५

रघुवंश महा काव्य
टीका सर्ग २)

१२